UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAŞI

FACULTATEA DE LITERE

ŞCOALA DOCTORALĂ DE STUDII FILOLOGICE

EVOLUȚIA GENULUI EPISTOLAR ROMÂNESC ÎNTRE SECOLELE AL XVI-LEA ȘI AL XVIII-LEA

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Gafton Alexandru

Doctorandă:

Morcov I. Gabriela - Iuliana

Anunţ

La data de **24 septembrie 2018,** ora **11.30,** în **Seminar "G. Ivănescu", drd.** MORCOV I. Gabriela - Iuliana susţine, în şedinţa publică, teza de doctorat cu titlul **„Evoluția genului epistolar românesc între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea",** în vederea obţinerii titlului ştiinţific de doctor în domeniul Filologie.

Comisia de doctorat are următoarea componenţă:

Preşedinte:

Prof. univ. dr. Dorina Lăcrămioara PETRESCU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi

Conducător ştiinţific:

Prof. univ.dr. Alexandru GAFTON, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi

Referenţi:

Prof. univ. dr. Laura BĂDESCU, Institutul G. Călinescu al Academiei Române, București;

Prof. univ. dr. Petre Gheorghe BÂRLEA,Universitatea „Ovidius" Constanța;

Conf. univ. dr. Ioan MILICĂ, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iasi

Cuprinsul și structura lucrării

Argument

1. Introducere în studiul epistolarității din perspectivă cultural-istorică 9

1.1. Parcursul cultural al epistolei în spațiul european 9

1.1.1. Epistola între oral și scriptic 9

1.1.2. Identitatea culturală a scrisului epistolar în Antichitate, Evul Mediu și Renaștere 12

1.1.3. Repere în evoluția instrucției epistolare în spațiul european. Teorii și precepte epistolare 21

1.1.4. Practici epistolare și aspecte materiale ale scrisorii. Studiu evolutiv 40

1.2. Parcursul cultural al epistolei în spațiul românesc 45

1.2.1. Momente semnificative și funcții ale epistolei în epoca veche a culturii române 45

1.2.2. Practici epistolare și aspecte materiale ale scrisorii 52

1.2.3. Instrucția epistolară în spațiul cultural românesc 55

1.2.3.1. Formularul documentelor epistolare 55

1.2.3.2. Asimilarea modelului epistolar prin intermediul textelor literare 68

1.2.3.3. Manualele epistolare românești 69

2. Cadrul teoretic (definiții și concepte operatorii) particular culturii române 73

2.1. Concepte fundamentale în descrierea scrisului epistolar 73

2.2. Tipologii epistolare. Criterii de clasificare 85

2.2.1. Epistolierul și procesul de redactare: încadrări cu potențial pedagogic, instructive în redactarea epistolelor 85

A. Scrisori publice – scrisori private 85

B. Scrisori oficiale – scrisori particulare 86

C. Tipologii dezvoltate pe criteriul tematicii conținutului și al scopului comunicării 86

D. Tipuri de scrisori în funcție de raportul ierarhic dintre interlocutori 89

2.2.2. Cercetătorul și procesul de receptare specializată (clasificări cu rol descriptiv) 92

A. Corespondența oficială – corespondența familiară 92

B. Categorii epistolare asociate genurilor retoricii antice 93

C. Categorii stabilite pe baza doctrinei clasice a celor trei stiluri 94

D. Încadrări funcționale 97

E. Clasificare pornind de la teoria actelor de limbaj 100
3. Evoluția genului epistolar românesc în epoca veche 103
3.1. Nomenclatura textelor epistolare 103
3.2. Categorii de epistolieri 107
3.2.1. Apartenența socioculturală a epistolierilor 107
3.2.2. Identitatea emitentului și distincțiile de gen 130
3.2.3. Numărul emitenților 135
3.3. Inițiativa redactării și elemente ale intertextualității 137
3.3.1. Scrisoarea inițială 137
3.3.2. Scrisoarea de răspuns 138
3.3.3. Scrisoarea de revenire 139
3.3.4. Scrisoarea de intervenție 139
3.4. Categoriile destinatarilor 141
3.4.1. Identitatea socioculturală a destinatarilor și raporturi predilecte emitent – destinatar 141
3.4.2. Numărul destinatarilor 148
3.4.3. Scrisori adresate femeilor 149
3.5. Distincția public – privat în scrierile epistolare din epoca veche a culturii române 151
3.5.1. Corespondența publică (oficială) 152
3.5.1.1. Corespondența juridic-administrativă 152
A. Scrisorile cu caracter executoriu 153
B. Jalbele epistolare (scrisorile de plângere) 175
C. Scrisorile de mărturie 181
3.5.1.2. Corespondența comercială 197
3.5.1.3. Corespondența diplomatică 199
3.5.2. Corespondența particulară (familiară sau protocolară) 200
a. Scrisori private cu rol administrativ 201
b. Scrisori de consolidare a relațiilor 202
c. Scrisori de familie 204
Concluzii 213
Bibliografie 224

Evoluția genului epistolar românesc între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea

Cercetarea are ca prim obiectiv afirmarea unei identități retorice și stilistice a genului epistolar românesc în perioada de formare și de consolidare a acestuia, prin analiza edificatoare a unui corpus de texte stabilit în conformitate cu necesitățile temei alese, preocuparea majoră fiind tocmai construcția unei temelii care să constituie punct de plecare pentru investigații ulterioare. Înțelegerea deplină și descrierea justă a identității stilistice și expresive a vechiului scris epistolar românesc nu se poate produce în mod izolat, prin decuparea tabloului epistolarității autohtone din preajma veacului al XVII-lea și simpla așezare a acestuia sub lupa cercetătorului înzestrat cu un complex de instrumente teoretice. Această nevoie de contextualizare a datelor determină încercarea de integrare a temei în contextul mai larg al practicilor comunicative existente în cadrul cultural-istoric al epocii vechi, pe de o parte, și în cadrele epistolarității europene, pe de altă parte.

Partea I
Introducere în studiul epistolarității din perspectivă cultural – istorică

Urmărind parcursul epistolei de la apariția acesteia până în zorii modernității, putem înțelege unele aspecte ce țin de practica epistolară – de materialitatea scrisorii, de agenții implicați în procesul comunicării scrise, de limitele interacțiunii – și, totodată, putem consemna o istorie funcțională a scrisorii, marcând momentele culturale semnificative și întrebuințările predilecte ale acesteia. Informațiile privind contribuțiile pe care Antichitatea, zorii Creștinătății, Evul Mediu și perioada Renașterii le aduc succesiv la dezvoltarea discursului epistolar se dovedesc adeseori revelatorii în procesul de receptare și interpretare a arhivei epistolare românești. Scrisului epistolar european i se atestă o istorie ce depășește 2500 de ani, iar în încercarea de a-i urmări parcursul cultural în acest interval de timp se impune să restrângem discuția la câteva repere, considerate importante în demersul de a situa scrisul epistolar românesc în acest context amplu, atât din punct de vedere cultural, cât și din perspectivă retorică și stilistică.

Reținem că în zorii epistolografiei europene, în Antichitatea greco-latină, epistola funcționează în absența unor reguli ale genului de la care să se revendice, dublând mai degrabă un mesaj oral. Începând cu secolul al IV-lea î.Hr., însă, scrisoarea este definită din punct de vedere structural printr-un protocol inițial, un context și un protocol final, pliate pe trăsăturile pragmatice ale actului comunicativ. O dată acceptată ca mijloc de comunicare și adoptată cu entuziasm în rândul societăților antice pentru rolurile diverse pe care le putea îndeplini, scrisoarea va evolua și se va rafina constant, iar varietatea funcțiilor pe care și le va asocia (mnemonică, comunicativă,

ideologică, instructivă, estetică etc.) va crește treptat în trecerea prin diferite etape – din zorii Creștinătății, prin Evul Mediu și Renaștere, către provocările comunicării actuale. Mai mult, prin poziționarea la granița între scriptic și oral și printr-o flexibilitate retorică și stilistică proprie, scrisoarea intră în diverse domenii de activitate, unde formează baza de la care se vor dezvolta alte genuri textuale.

Dincolo de istoria culturală a scrisorii, esențială devine cunoașterea teoriilor epistolare și a preceptelor care au fundamentat și potențat evoluția scrisorii de la statutul de simplu mesaj scris la cel de tip de text definit prin aspecte structurale și retorice proprii, al cărui prestigiu își asociază, în timp, o categorie a genurilor textuale și o tradiție discursivă. În trasarea unei istorii a instrucției epistolare, se impune acceptarea distincției dintre normarea directă (prin transmiterea explicită a teoriilor și preceptelor epistolare, eventual într-un cadru instituțional) și normarea indirectă (realizată prin punerea în circulație a unor scrisori cu o identitate stilistică de prestigiu înalt, receptate drept modele de către epistolierii vremii). În cultura europeană, reflecții privind compunerea scrisorilor și afirmarea nevoii de instrucție epistolară apar încă din secolul al IV-lea î.Hr, când scrisoarea funcționează deja cu o structură tipică, însă începuturile normării directe sunt atestate în perioada cuprinsă între secolul I î.Hr. și secolul I d.Hr., când este datat cel mai vechi tratat de teorie epistolară

Moștenirea lăsată de Antichitatea greco-latină domeniului teoriei epistolare poate fi ușor redusă la un nucleu de idei, care, fără a se impune prin amploare sau vigoare, își justifică locul într-o istorie a epistolarității. Reținem că învățații antici au definit scrisoarea ca fiind o jumătate dintr-un dialog sau chiar surogatul unei persoane absente într-o conversație, un instrument capabil să transmită informații la distanță și, totodată, să reflecte personalitatea celui care scrie. Mai mult, datorăm anticilor amplele tipologii atribuite lui Ps.-Demetrius și lui Ps.-Libanius, care asociază scrisoarea cu 21 și, respectiv, 41 de situații comunicative, individualizate prin stilul impus de tematica diferită a conținuturilor. Cicero face distincția între *litterae publicae* și *privatae* (și comentează diferența între *genus familiare et iocosum* și *genus severum et grave*), iar Julius Victor își dezvoltă teoria pornind de la dihotomia scrisori oficiale – scrisori personale, două clasificări care vor orienta instrucția epistolară secole la rînd. Și poate cel mai important, stilul epistolar a fost dezbătut începând chiar cu excursul lui Demetrius din *De elocutione*, iar acest palier va ilustra distanțarea tradiției latine de ideile grecești. Observând că stilul simplu este cel potrivit scrisorilor, autorii greci au evidențiat diferența între discursul epistolar și oratie și au încurajat redactarea scrisorilor într-o manieră asemănătorare dialogului. Însă principiul potrivirii discursului la situația de comunicare impunea epistolierului să aibă constant în vedere persoana căreia i se adresează, astfel că, din punctul de vedere al expresiei, scrisoarea se dorea a fi o îmbinare între stilul simplu și cel elegant. Dintre

calitățile stilului, anticii au recomandat cu insistență concizia și claritatea. Tradiția latină, așa cum ni se dezvăluie prin studiul anexat de Julius Victor tratatului său, *Ars rhetorica*, intră în dialog cu principiile autorilor greci și inovează prin modul în care speculează relația dintre retorică și teoria epistolară. Moștenirea lăsată de teoreticienii antici ai epistolarității a fost valorificată în mod diferit și în măsură diferită în epocile care au urmat în istoria scrisului epistolar, iar apogeul impactului pe care preceptele impuse în Antichitate îl vor avea asupra teoretizării și normării ulterioare a comunicării scrise va fi ilustrat de manualele epistolare renascentiste.

Din amplul proiect al pedagogiei epistolare medievale, se cuvine să reținem dominantele care, dincolo de nuanțările și adaptările cu care s-au confruntat, definesc *ars dictaminis* și îi stabilesc locul în istoria instrucției epistolare. Astfel, un tratat epistolar medieval standard definește scrisoarea, descrie fiecare dintre cele cinci părți ale epistolei (*salutatio, exordium* sau *captatio benevolentiae, narratio, petitio, conclusio*), acordând o atenție sporită formulelor de salut potrivite statutului social al fiecărui destinatar, discută diverse aspecte referitoare la stil (de pildă, concizia sau amplificarea, elementele de *cursus*, figurile potrivite sau *colores*; din a doua jumătate a secolului al XII-lea sunt incluse și discuții privind proza ritmică). Alături de numeroasele *artes dictaminis,* circulă și colecții de formulare care pun la dispoziția epistolierilor modele de scrisori grupate strategic în funcție de subiect, scop sau de raportul social dintre corespondenți, care să poată fi întrebuințate în diverse situații comunicative. Iar aceste colecții de modele sunt anexate în mod curent tratatelor epistolare, formând astfel *summa dictandi*.

Observăm apoi că momentul cultural al manualelor epistolare renascentiste cuprinde două direcții oarecum contrastante. Prima etapă, perioada de tranziție, aparține mai ales autorilor educați în spiritul formalismului medieval, care, deși inspirați de modelul epistolelor lui Cicero și mânați de idealurile umaniste, continuă să promoveze structura fixă a scrisorii și rigiditatea unor formule impuse de statutul social al destinatarului. În cea de-a doua etapă, în schimb, noua paradigmă va fi cu adevărat evidentă în diacronia instrucției epistolare prin trecerea scrisorii dincolo de granițele stilistice ale comunicării oficiale. Discursul epistolar se dorește a fi acum cât mai aproape de stilul conversației – personal, flexibil, natural – și construit ca expresie a naturii relației dintre emitent și destinatar. Arta de a scrie scrisori are acum la bază imitația creativă, epistolele anticilor fiind prețuite nu ca resurse ale rescrierii mecanice, ci ca modele de stil epistolar.

Acesta este momentul cultural care va inspira tradițiile manualelor epistolare vernaculare, care vor evolua de la traducerea fidelă a celor mai tipărite manuale renascentiste la compunerea unor manuale care să ilustreze adaptarea acestora la resursele lingvistice și la posibilitățile expresive proprii fiecărei culturi europene.

A doua parte a acestui capitol introductiv urmărește crearea tabloului culturii scrise autohtone, reliefând modul în care parcursul scrisului epistolar în cultura română prezintă interes tocmai prin particularitățile care îl individualizează în contextul mai larg al epistolarității europene. Fundamentat pe modelul slavon uzitat în cancelariile moldovenești și muntene sau pe tiparul latin al documentelor ardelenești, codul epistolar autohton își va defini identitatea odată cu afirmarea scrisului în limba română. În epoca veche a culturii române, dar și în perioada de maximă dezvoltare a genului epistolar românesc, epistola va răspunde nevoilor comunicative generate de transformările din plan cultural-istoric și va acumula varii funcții. Studiul inclus aici se cere aprofundat, motiv pentru care multe dintre datele oferite au doar un rol anticipativ și pot fi reluate în discuții mai ample.

În ceea ce privește instrucția epistolară, se observă că, dacă disocierea dintre normarea directă și normarea indirectă este importantă în circumstanțe în care cele două ipostaze pedagogice funcționează complementar, ea devine fundamentală când ne îndreptăm atenția asupra unui mediu precum cel authoton, în care procesul instructiv este unul limitat. În prezentarea pe care lucrarea de față o propune, se observă că, în epoca veche a culturii române, principiile care orientează compunerea scrisorilor și redactarea lor în limba poporului sunt transmise în manieră implicită, prin punerea în circulație a documentelor alcătuite după un formular epistolar tipic. Astfel, rolul de pedagogi neconvenționali ai teoriei epistolare românești revine în primul rând scribilor din cancelariile domnești sau din alte centre de activitate intelectuală, însă procesul instructiv este admirabil completat prin valorificarea epistolei în literatură – în scrierile istoriografice sau în opera de ficțiune.

De altfel, în procesul de receptare și de analiză a vechilor scrisori românești, punctul de plecare, reperul constant și filtrul cel mai eficient l-a constituit formularul diplomatic al epocii, mai exact, schema compozițională acceptată ca standard în redactarea documentelor vremii și, totuși, capabilă să se transforme subtil, în funcție de natura fiecărei comunicări. Formularul avut în vedere este cel descris de Al. Mareș în studiul introductiv al colecției *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea* – o prezentare, actualizată și sprijinită pe texte redactate în limba română, a tiparelor compoziționale discutate sistematic de Damian P. Bogdan și de F. Pall pe fondul documentelor slavonești și, respectiv, latinești puse în circulație pe teritoriile locuite de români, anterior secolului al XVI-lea. Spre deosebire de abordările anterioare ale epistolografiei românești, axate în primul rând pe conținut, pe complexul de informații pe care scrisorile îl puteau înregistra, conserva și transmite dincolo de granițele cronologice și spațiale, lucrarea de față așază în centrul preocupărilor forma epistolelor, structura compozițională a acestora, urmărind mai ales secvențele

fatice din desfășurarea discursului și eventuala dinamică a acestora. Astfel, conținutul textelor epistolare prezintă interes doar în măsura în care explică opțiunile de ordin structural și expresiv.

Formularul documentelor româneşti din epoca veche a culturii române:

Protocolul inițial	- invocaţia simbolică (verbală) - intitulaţia - adresa - salutaţia
Contextul	- notificaţia - expoziţia - dispoziţia - clauza prohibitivă - sancţiunea - coroboraţia
Protocolul final	- urarea finală - data (locul şi timpul redactării) - semnele de validare (iscăliturile, pecetea etc.)

Despre evidența unor lucrări cu caracter normativ redactate în limba română (fie manuscrise, fie tipărituri) putem vorbi abia de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când apar și la noi lucrări de etichetă epistolară puternic influențate de modelul francez, marcând începutul perioadei de maximă dezvoltare a scrisului epistolar românesc. Corelarea acestor date cu informații privind cadrul cultural-istoric trebuie să constituie punctul de plecare în înțelegerea dominantelor discursive ale vechiului scris epistolar românesc și a limitelor expresive de care epistolierii vremii dau dovadă în încercarea de adecvare a discursului în funcție de destinația publică sau privată a comunicării și de parametrii socio-pragmatici ai fiecărei interacțiuni.

Partea a II-a

Cadrul teoretic (definiții și concepte operatorii)

Partea a doua a lucrării se axează pe construcția unui cadru teoretic care să sprijine demersul de descriere a scrisului epistolar românesc din epoca veche. Prima secțiune aduce în atenție o serie de concepte operatorii și definiții necesare, urmărind două linii majore care nu se pot exclude una pe cealaltă în procesul de creare și receptare a scrisorilor. Discuția privește, pe de o parte, forma concretă a textului și, pe de altă parte, pilonul pragmatic care leagă textul de contextul extralingvistic și de persoanele implicate în actul comunicativ. Astfel, resursele teoretice se vor constitui din aspecte de lingvistică și analiza discursului, dar și din aspecte de retorică, pragmatică și stilistică. Reorganizarea universului deictic, diferențierea stilistică dintre limbajul comunicării orale și limbajul comunicării scrise, datele referitoare la diasistemul limbii, elementele de retorică, teoria actelor de limbaj, cadrul teoretic dezvoltat în jurul conceptului de politețe pragmatică etc. – toate reprezintă repere în demersul de definire a stilului epistolar și de descriere a scrisului epistolar românesc din epoca veche.

Cealaltă parte a acestui complex instrumental urmărește stabilirea unor posibile tipologii epistolare, criteriile de clasificare luate în discuție indicând două direcții majore de abordare: pe de o parte se remarcă încadrările cu potențial instructiv, utile în primul rând epistolierilor, iar pe de altă parte se disting clasificările ce vizează procesul de receptare specializată, operative în activitatea cercetătorului. Primul demers se concretizează în câteva delimitări majore: a. *scrisori publice – scrisori private*; b. *scrisori oficiale – scrisori particulare*; c. *tipologiii dezvoltate pe criteriul tematicii conținutului și al scopului comunicativ*; d. *tipuri de scrisori diferențiate în funcție de raportul ierarhic dintre interlocutori*. Cealaltă tendință pune în lumină categorii epistolare diferențiate după cum urmează: a. *corespondența oficială – corespondența familiară*; b. *categorii epistolare asociate genurilor retoricii antice*; c. *categorii stabilite pe baza doctrinei clasice a celor trei stiluri*; d. *încadrări funcționale*; e. *clasificări pornind de la teoria actelor de limbaj*. Tipurile epistolare astfel delimitate, individualizate printr-o serie de aspecte de ordin retoric, stilistic sau pragmatic, privesc scrisul epistolar în general, însă ele se dovedesc de cele mai multe ori instrumente esențiale în cercetarea și descrierea vechilor epistole românești.

Partea a III-a

Evoluția genului epistolar românesc în epoca veche

Partea a treia a tezei se axează exclusiv asupra temei anunțate în titlu și constă în descrierea propriu-zisă a scrisului epistolar românesc din epoca veche. Pornind de la datele de ordin cultural-istoric și de la conștientizarea limitelor pe care stratificarea socială le impune comunicării scrise, discuția se concentrează mai întâi asupra categoriilor de epistolieri și de destinatari proeminente în epocă, urmărind care sunt cei mai activi actori ai interacțiunii scrise și, totodată, care sunt raporturile emitent – destinatar predilecte. Familiarizați cu faptul că epistolierii obișnuiți ai perioadei aparțineau unor categorii socioculturale privilegiate, este interesant de urmărit care sunt particularitățile stilistice și expresive prin care se diferențiază epistolele în funcție de apartenența socială a emitentului. Astfel, principalele categorii epistolare supuse analizei sunt: *scrisorile emise de domnitorii teritoriilor românești*, *scrisorile emise de clerul înalt* și *scrisorile emise de diverse categorii de dregători*. Este de reținut, totuși, și prezența *scrisorilor aparținând categoriilor de oameni simpli* (țărani, călugări, obști mănăstirești etc.), pentru contribuția acestora la descrierea autentică a genului epistolar din preajma scolului al XVII-lea și a cadrelor extradiscursive în care acesta s-a format și consolidat. Continuând analiza comunicării epistolare de pe același palier – al categoriilor de emitenți – se observă că o notă distinctivă a vechiului scris epistolar românesc derivă din identitatea *scrisorilor emise de femei*, care transpun în text măsura în care ele participă la viața socială publică și privată. Nu în ultimul rând, mai ales pentru perioada supusă cercetării, semnificativă se dovedește și distincția dictată de numărul emitenților unei scrisori, astfel că o atenție deosebită este acordată abordării în contrast a scrisorilor care au *un singur emitent* și a scrisorilor cu *emitent colectiv*.

La celălalt pol, este important de identificat cele mai proeminente categorii de destinatari, întrucât raportul social dintre interlocutori reprezenta, în epoca veche, unul dintre factorii cu cea mai mare forță în structurarea conținuturilor epistolare. În simetrie cu focalizarea asupra emitentului, focalizarea asupra statutului sociocultural al adresantului permite distincția între *scrisori adresate domnitorilor*, *scrosori către reprezentanții Bisericii*, *scrisori către diverse categorii de dregători*. De asemenea, sunt aduse în atenție *scrisorile adresate femeilor*, discuția fiind completată de o serie de observații ce privesc contrastul dintre *scrisorile cu destinatar unic* și *scrisorile cu destinatar colectiv*. În analiza textelor din această perspectivă trebuie reținut că adecvarea stilistică a discursului în funcție de destinatar se datora de multe ori activității unor profesioniști ai scrisului, epoca veche fiind un moment cultural în care distincția de rol dintre emitentul, autorul și scribul scrisorii era una validă. Toate aceste nuanțări ale discursului în funcție

de identitatea și de competențele stilistice ale emitentului și, respectiv, ale destinatarului și de raportul ierarhic dintre cei doi actanți ai comunicării se reflectă în textul scrisorii la nivelul unor elemente specifice din cadrul formularului epistolar, prin formulări convenționale care au rolul de a le individualiza în rândul diferitelor tipuri de documente.

În continuarea discuției privind agenții principali ai comunicării, un criteriu în receptarea și interpretarea textelor îl constituie inițiativa redactării – criteriu ce pune în lumină identitatea scrisorii ca discurs ce răspunde unor documente anterioare și, totodată, anticipează altele noi. Prin urmare, se face distincție între *scrisori inițiale*, *scrisori de răspuns*, *scrisori de revenire* – tipuri epistolare clasice, actualizate și astăzi în gestionarea corespondenței – cărora li se adaugă categoria *scrisorilor de intervenție*, foarte bine reprezentată în diplomatica epocii vechi.

Distincțiile de referință de la care trebuie să se pornească în descrierea epistolografiei românești din preajma veacului al XVII-lea sunt cele trasate între comunicarea publică și cea privată și, respectiv, între stilul oficial și cel familiar. Astfel, partea cea mai consistentă a celui de-al treilea capitol urmărește măsura în care această adecvare stilistică se manifestă în practicile comunicative ale epocii vechi, prin analiza celor mai proeminente categorii epistolare circumscrise corespondenței *oficiale* și, respectiv, celei *particulare*. În cadrul corespondenței cu caracter public, cea mai mare amploare o au *scrisorile cu caracter juridic-administrativ* (*scrisorile cu caracter executoriu*, *scrisorile de plângere* sau jalbele epistolare și *scrisorile de mărturie*), însă analiza se îndreaptă și către statutul *corespondenței comerciale* și al *corespondenței diplomatice*. Vizibil mai reduse ca număr în arhiva vechilor documente românești, scrisorile particulare alcătuiesc, totuși, o colecție semnificativă care contribuie la crearea imaginii autentice a perioadei culturale în care se înscriu. Dacă, în ciuda libertăților stilistice prin care (cel puțin teoretic) se caracterizează, se acceptă posibilitatea unei clasificări a scrisorilor personale, un criteriu valid l-ar putea constitui scopul acestora și eventuala asociere cu unele subiecte ce revin constant în corespondența vremii. Astfel, în arhiva vechilor epistole românești pot fi delimitate categorii precum: a. *scrisori private cu rol administrativ, însă fără valoare oficială* (scrisori informative; scrisori de solicitare sau de rugăminte; dispoziții; scrisori de administrare a unor proprietăți sau bunuri proprii; scrisori de negociere a unor schimburi sau împrumuturi etc.); b. *scrisori de consolidare a relațiilor* (de confirmare, de mulțumire, corespondența protocolară etc.); c. *scrisori de familie*.

În perioada asupra căreia ne îndreptăm atenția, scrisoarea este document oficial prin excelență, cel mai bine reprezentate în ansamblul diplomatic al epocii find textele din cadrul corespondenței juridic-administrative. Epistolele cu caracter executoriu (poruncile epistolare), scrisorile de mărturie și jalbele epistolare domină corespondența oficială a vremii și evidențiază potențialul formularului epistolar de a se adapta circumstanțelor și de a răspunde tuturor necesităților comunicative. Fiecare

dintre aceste tipuri de scrisori își asociază o anumită organizare a formularului epistolar și, mai ales, structuri și formule particulare. Ele au un impact major în rândul receptorilor (potențiali epistolieri), întrucât ajung să propage același tipar epistolar și dincolo de cadrele oficiale, modelând astfel și comunicarea scrisă privată. Această interacțiune constantă între stilul oficial și cel familiar poate fi considerată una dintre notele definitorii ale vechiului scris epistolar românesc. Într-o perioadă în care distincția public – privat nu era foarte bine impregnată în mentalul colectiv și nu funcționa ca un factor hotărâtor în compunerea discursurilor epistolare, cele două ipostaze stilistice ale comunicării își împrumută frecvent strategiile. Ceea ce rezistă din epistola oficială dincolo de cadrele dialogurilor instituționale este în primul rând formularul standard, cu organizările convenționale ale acestuia și cu o serie de formule standard, adecvate subiectului și scopului comunicativ. De cealaltă parte, influența majoră se resimte mai ales la nivelul conținutului textelor oficiale, prezentate adeseori într-un registru familiar, printr-o serie de elemente de oralitate și limbaj popular, care apropie discursul de limba vorbită, în ton cu natura comunicării private.

Dacă cele mai proeminente categorii epistolare sunt cele circumscrise corespondenței juridico-administrative, se observă că scrisoarea diplomatică și scrisoarea comercială (cu identitatea funcțională și stilistică pe care le-o recunoaștem astăzi) nu sunt foarte bine reprezentate în comunicarea publică din epoca veche a culturii noastre. Utilitatea și posibilitățile persuasive ale acestora sunt doar anticipate în perioada cercetată, momentele lor de afirmare deplină fiind atestate mai degrabă în epocile care vor urma. De cealaltă parte, în cadrul corespondenței particulare, semnalăm absența corespondenței protocolare din obiceiurile interactive ale epistolierilor vremii, funcția socializatoare a scrisorii și rolul acesteia de agent în consolidarea relațiilor interumane fiind pusă în umbră de alte întrebuințări tipice care i-au fost asociate. Chiar și în cadrul comunicării private, personale, funcția informativă rămâne cea dominantă, iar scrisoarea este adoptată mai ales ca instrument administrativ, ca mijloc de a transmite dispoziții, solicitări sau informații utile.

Preocuparea centrală a studiului a fost urmărirea tendințelor pe care comunicarea scrisă le ilustrează în epoca veche a culturii noastre prin raportare la ceremonialul comunicativ al perioadei și la specificul formularului epistolar. Dinamica elementelor componente și flexibilitatea pe care structura și frazeologia acestuia o dovedesc în procesul de adaptare la circumstanțele fiecărei interacțiuni reprezintă fundamentul în definirea retorică și stilistică a scrisului epistolar românesc în perioada cuprinsă între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea. Limitele firești ale cercetării de față lasă locul unor aprofundări și dezvoltări ale temei și evidențiază, totodată, complexitatea resurselor pe care vechiul scris epistolar le oferă actualității, potențând noi abordări în domeniul filologiei.

Bibliografie

A. Izvoare

DRH, A = *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, XVIII, XIX, XXI — XXV, XXVII, XXVIII, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1969–2006.

DRH, B = *Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească*, XI, XXI — XXV, XXX, XXXI, XXXIV — XXXVII, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1965–2006.

GALR II = Guțu Romalo, V., *Gramatica limbii române*, II *Enunțul*, Editura Academiei Române, București, 2008.

Ispisoace = Ghibănescu, Gheorghe, *Ispisoace și zapise (documente slavo – române),* Volumele: II, III, IV, V, VI.

Surete = Ghibănescu, Gheorghe, *Surete și izvoade (documente slavo – române),* Volumele: VI, VIII, IX, XI, XV, XVI, XVII, XX, XXIV.

Scrisori = Sfântul Antim Ivireanul, *Scrisori*, Editura Basilica a Patriarhiei Române, Bucureşti, 2014.

Biblia sau Sfânta Scriptură, versiune diortosită după *Septuaginta*, redactată, adnotată şi tipărită de Bartolomeu Valeriu Anania, Arhiepiscop al Vadului, Feleacului şi Clujului, Albei, Crişanei şi Maramureşului, Editura Renaşterea, Cluj–Napoca, 2009.

Carol, Rege al României, I, *Cuvîntări și scrisori*, vol. 1–3, Carol Göbel, București 1909.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română XI. Alexandria, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Bucureşti, 2006, p. 161–163.

Bianu, Ion, *Documente româneşti produse după originale sau după fotografii*, Partea I: epoca dinainte de Mateiu Basarab (1632) și Vasile Lupu (1634), Institutul de Arte Grafice „Carol Gobl", București, 1907.

Chiţimia, I. C.; Toma, Stela, *Crestomaţie de literatură română veche*, Editura Dacia, Cluj - Napoca, 1984.

Chivu, Gheorghe; Georgescu, Magdalena; Ioniţă Magdalena; Mareş Alexandru, *Documente şi însemnări româneşti din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei RSR, Bucureşti, 1979.

Cristescu, Sorin, *Scrisorile Regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen*, Editura Paideia, București, 2011.

Iorga, Nicolae, *Scrisori de boieri. Scrisori de Domni*, Aşezămîntul tipografic "Datina Românească", Vălenii de Munte, 1925.

Iorga, Nicolae, *Scrisori de familie ale vechilor Brâncoveni*, Academia Română, Memoriile Secţiunii Istorice, Seria III, Tomul XVI, 1935

Iorga, Nicolae, *Scrisori de femei*, Editura Vremea, Bucureşti, 2011.

Lupaș, I., *Documente istorice transilvane*, Volumul I, 1599–1699, Tipografia „Cartea Românească, Cluj, 1940.

Rosetti, Alexandru, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècles tirées des archives de Bistritza (Transylvanie)*, Editura Socec, București, 1926.

B. Manuale epistolare

Diaconovici Loga, Constantin, *Epistolariul românesc pentru facerea a tot feliul de scrisori ce sînt în viaţa societăţii omeneşti la multe întîmplări de lipsă (acum întîia oară lucrat de CDL)*, Pesta, 1841.

Donescu, C., *Epistolariu culesu shi întocmitu asfelu*, Bucureşti, 1840.

Manualu de Arta epistolară sau Culegere de scrisori pentru tot felul de afaceri şi relaţiuni întâmplătoare în viaţa socială, cum Felicitări, Scrisori amicale, familiare [sic] şi comerciale, Contracte, Testamente, Anunciuni & c., prelucrat de P.G.M., Librăria George Ioannid, Bucureşti, 1872.

Popovici, Sava, *Epistolar sau carte de învăţătură pentru deprinderea în corispondinţe şi scrisori, atît private cît şi politice, care vin mai des în viaţa omenească înainte*, Sibiu, 1847.

Popovici, Sava, *Epistolar sau carte de învăţătură pentru deprinderea în corispondinţe şi scrisori, atît private cît şi politice*, ediţiunea a doua, Sibiu, 1863.

Suchianu, I., *Noţiuni de stil şi compositiuni cu bucăţi din autorii români vechi şi moderni. Stil epistolar pentru uzul clasei a IV-a secundare*, Bucureşti, 1898 (ediţia I, 1890).

Pretorian, A., *Cursu Practicu de stilu epistolaru, dupe V. Doublet*, Bucureşti, 1857.

Urzescu, V., *Epistolar sau modele de scrisori pentru tot felul de trebuinţe, cules din cei mai vestiţi autori noi şi vechi, franţezi şi alţi, cu formulele politeţii moderne...*, Tomul I, Bucureşti, 1840.

C. Lucrări de specialitate

Andronescu, Șerban, *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*, cuvânt înainte de Emil Condurachi, Editura Științifică, București, 1966.

Archer, Dawn, „Speech Acts", în Jucker H., Andreas & Taavitsainen, Irma (eds.), *Historical Pragmatics*, De Gruyter Mouton, Berlin/New York, 2010, pp. 379–417.

Aristotel, *Retorica*, traducere, studiu introductiv şi index de Maria Cristina Andrieş, note și comentarii de Ștefan Sebastian Matei, Editura Univers Enciclopedic Gold, Bucureşti, 2011.

Austin, J. L., *Cum să faci lucruri cu vorbe*, ediție în limba română de Sorana Corneanu, prefață de Vlad Alexandrescu, Editura Paralela 45, Pitești, 2005.

Bazerman, Charles, „Letters and the Social Grounding of Different Genres", în Barton, David; Hall, Niegel (eds.), *Letter Writing as a Social Practice*, John Benjamin's Publishing Company, 2000, p. 15 – 29.

Bădescu, Laura, *... și au scris carte... Eseu asupra epistolei medievale în literatura română*, Editura Ars Docendi, București, 2003.

Bethencourt, Francisco; Egmond, Florike (eds.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe, Vol. 3: Correspondence and Cultural Exchange in Europe 1400-1700*, Cambridge University Press, 2007

Bogdan, Damian P., „Diplomatica slavo-română" în *Documente privind Istoria Românilor* (DIR) *Introducere*, vol. II, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1956.

Bowe, Heather; Martin, Kylie, *Communication Across Cultures. Mutual Understanding in a Global World*, Cambridge University Press, 2007.

Brown, Penelope; Levinson, Stephen, C., *Politeness. Some Universals in Language Usage*, Cambridge University Press, Cambridge / New York / New Rochelle / Melbourne / Sidney, 1987.

Burton, Gideon, „From *Ars dictaminis* to *Ars conscribendi epistolis*: Renaissance Letter-Writing Manuals in the Context of Humanism", în Carol Poster; Linda C. Mitchell (eds.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, The University of South Carolina Press, 2007, p. 88–101.

Camargo, Martin (2006a). „Ars dictaminis", în Thomas O. Sloane (editor), *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford University Press, p. 60–62.

Camargo, Martin (2006b). „Epistolary Rhetoric", în Thomas O. Sloane (editor), *Encyclopedia of Rhetoric*, Oxford University Press, p. 271–275.

Ceccarelli, Paola, *Anceint Greek Letter Writing. A Cultural History (600 – 150 BC)*, Oxford University Press, 2013.

Chivu, Gheorghe, *Limba română de la primele texte până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2000.

Chivu, Gheorghe, „Evoluția stilurilor limbii literare", în *Contribuții la studiul limbii române literare, secolul al XVIII-lea (1688 – 1780)*, Editura Clusium, Cluj – Napoca, 2000, p. 288–330.

Charpine, Dominique, „The Mesopotamian Scribes", în Christine, Anne-Marie (ed.), *A History of Writing from Hieroglyph to Multimedia*, traducere din limba franceză de Josephine Bacon, Flammarion, Londra, 2002, p. 36–43.

Cicero, *Opere alese*, vol. I – III, Editura Univers, București, 1973.

Ciocârlie, Livius, *Mari corespondenţe*, Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1981.

Classen, Carl Joachim, *Rhetorical Criticism of the New Testament*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2000.

Coșeriu, Eugen, *Prelegeri și conferințe* (1992-1993), în *Anuar de lingvistică și istorie literară*, tom XXXIII, Iași.

Dana, Madalina, "Connecting People: Mobility and Networks in the Corpus of Greek Private Letters", în *CHS Research Bulletin* 3, no. 2 (2015). Online: http://nrs.harvard.edu/urn-3:hlnc.essay:DanaM.Connecting_People.2015

Dirven, René; Verspoor, Marjolijn, *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*, ediția a doua revizuită, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia, 2004.

Dumistrăcel, Stelian, *Limbajul publicistic românesc din perspectiva stilurilor funcționale*, Institutul European Iași, 2007.

Edroiu, Nicolae, *Paleografia româno-chirilică*, Editura Accent, Cluj – Napoca, 2001.

Fillmore, Charles, *Lectures on Deixis*, Cambridge University Press, 1997.

Fischer, Steven Roger, *A History of Writing*, Reaktion Books, London, 2001.

Fitzmaurice, Susan, *The Familiar Letter in Early Modern English: A pragmatic approach*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia, 2002.

Florescu, Vasile, *Retorica și neoretorica. Geneză, evoluție, perspective*, Editura Academiei, București, 1973.

Frâncu, Constantin, *Curente și tendințe în lingvistica secolului nostru*, Casa Editorială „Demiurg", Iași, 1999.

Funk, Robert W., „The Apostolic Parousia: Form and Significance" în W. R. Farmer, C.F.D. Moule, R. R. Niebuhr (eds), 2009, *Christian History and Interpretation: Studies Presented to John Knox*, Cambridge University Press, p. 249–268.

Gallo, Italo, *Greek and Latin Papyrology*, Institute of Classical Studies, University of London, 1986.

Geeraerts, Dirk, *Perspective și probleme ale teoriei prototipului*, traducere din limba engleză în „Diacronia", nr. 3, 1 august 2016, art. A53 (1–16), apărut inițial în „Linguistics", vol. 7, nr. 4, p. 587–612, 1989.

Glessgen, Martin-Dietrich, *Lingvistică romanică. Domenii și metode în lingvistica franceză și romanică*, cuvînt înainte și traducere de Alexandru Gafton, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iași, 2014.

Grice, H. P., *Logic and Conversation* in *Syntax and Semantics*, vol. 3: *Speech Acts*, eds. Peter Cole and Jerry Morgan, Academic Press, New York – San Francisco – London, 1975, pp. 41–58

Hammond, N. G. L., Scullard, H. H. (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, (2nd ed.), Clarendon Press, Oxford, 1970.

Hoarță - Cărăușu, Luminița, *Pragmalingvistică: concepte și taxinomii*, Editura Cermi, Iași, 2004.

Ionescu - Ruxăndoiu, Liliana, *Conversaţia- structuri şi strategii*, Editura All, Bucureşti, 1999.

Ionescu - Ruxăndoiu, Liliana, *Limbaj și comunicare. Elemente de pragmatică lingvistică*, Editura All Educational, București, 2003.

Iorga, Nicolae, *Notes de diplomatique roumaine*, în Bulletin de la Section Historique, tom XVII, Academia Română, București 1930.

Iovine, Assunta, *Teoria e prassi dell'epistolografia greca tardoantica*, Università degli studi di Napoli „Federico II", teză de doctorat, 2010.

Irimia, Dumitru, *Introducere în stilistică*, Editura Polirom, Iaşi, 1999.

Jakobson, Roman, *Lingvistică şi poetică. Aprecieri retrospective şi considerații de perspectivă,* în *Probleme de stilistică*, traducere de Mihail Nasta în colaborare cu Matei Călinescu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1964, p. 83–125.

James J. Murphy, 1974, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

Jeffreys, Elizabeth M., Kazhdan, Alexander P., „Epistolography", în Kazhdan, Alexander P. (redactor-șef), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, Oxford University Press, Oxford, New York, 1991, p. 718–720.

Kennedy, George A., *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, The University of North Carolina Press, 1984.

Klauk, Hans – Josef, *Ancient Letters and the New Testament. A Guide to Context and Exegesis*, Baylor University Press, Waco, Texas, 2006.

Kuhn, Thomas S., *Structura revoluțiilor științifice*, traducere din engleză de Radu J. Bogdan, studiu introductiv de Mircea Flonta, Humanitas, București, 2008.

Levinson, Stephen C., *Pragmatics*, Cambridge University Press, 1983.

Mack, Peter, „Letter-Writing Manuals", în *A History of Renaissance Rhetoric* 1380-1620, Oxford University Press, 2011, p. 228–256.

Malherbe, Abraham J., *Ancient Epistolary Theorists*, Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1988.

Mazilu, Dan Horia, *Recitind literature română veche*, vol. I, Editura Universității București, 1994.

Metzeltin, Michael; Thir, Margit, *Antropologia textului*, traducere în limba română de Octavian Nicolae, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2013.

Meyer, Michel, *Principia Rhetorica*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2011.

Milică, I. & Morcov, I., *Scrisul epistolar românesc: o perspectivă cultural – retorică* (I), în „Diacronia", nr. 3, 12 feb., art. A 39, 2016.

Milică, Ioan, *Noțiuni de stilistică*, Editura Junimea, Iași, 2014.

Morcov, I.; Milică, I., *Scrisul epistolar românesc: o perspectivă cultural – retorică (II)*, în „Diacronia", nr. 4, 1 aug., art. A 51, 2016.

Morelli, Ruth; Morrison, A.D. (eds.), *Ancient Letters. Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford University Press, 2007.

Murphy, James, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*, University of California Press, 1974.

N. G. L. Hammond, H. H. Scullard (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, (2nd ed.), Clarendon Press, Oxford, 1970.

Nevala, Minna, „Politeness", în Jucker H., Andreas & Taavitsainen, Irma (eds.), *Historical Pragmatics*, De Gruyter Mouton, Berlin / New York, 2010, p. 419–450.

Nevalainen, Terttu, Tanskanen, Sanna - Kaisa, (eds.) *Letter Writing*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 2007.

Nystrand, Martin, *The Structure of Written Communication. Studies in Reciprocity between Writers and Readers*, Academic Press. Inc, 1986.

Olson, David R, *The World on Paper. The Conceptual and Cognititve Implications of Writing and Reading*, Cambridge University Press, 1994.

Oudin, Fanny, *La pratique épistolaire médiévale entre norme et liberté*, în „Camenae", Université Paris – Sorbonne, nr.2, iunie, 2008.

Pall, Francisc, „Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI – XV)", în *Documente privind Istoria Românilor* (DIR) *Introducere*, vol. II, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1956.

Perelman, Les, *The Medieval Art of Letter-Writing. Rhetoric as Institutional Expression*, în Charles Bazerman, James Paradis (eds.), *Textual Dynamics of the Professions. Historical and Contemporary Studies of Writing in Professional Communities*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1991.

Pippidi, D. M., „O nouă scrisoare de plumb descoperită la Olbia”, *Studii clasice*, XVI, 1974, p. 253–255, în Pippidi, D. M., *Studii de istorie și epigrafie*, Editura Academiei RSR, București, 1988, p. 114–116.

Poster, Carol, „A Conversation Halved. Epistolary Theory in Greco-Roman Antiquity”, în Carol Poster; Linda C. Mitchell (eds.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, The University of South Carolina Press, 2007, p. 21–51.

Poster, Carol; C. Mitchell, Linda (eds.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, The University of South Carolina Press, 2007.

Radner, Karen (ed.), *State Correspondence in the Ancient World: From New Kingdom Egypt to the Roman Empire*, Oxford University Press, 2014.

Rice Henderson, Judith, „Humanism and the Humanities: Erasmus's *Opus de conscribendi epistolis* in Sixteenth Century Schools”, în Carol Poster, Linda C. Mitchell, (eds.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, The University of South Carolina Press, 2007, p. 141–177.

Richardson, Malcolm, „The *Ars dictaminis*, the Formulary, and Medieval Epistolary Practice”, în Carol Poster; Linda C. Mitchell, (eds.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, The University of South Carolina Press, 2007, p. 52–66.

Roberts, William Esq. *History of Letter-Writing from the Earliest Period to the Fifth Century*, William Pickering, London, 1843.

Rosch, Eleanor, „Principles of Categorization”, în E. Rosch & B. B. Lloyd (eds.), *Cognition and Categorization*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1978, p. 27–48, online: https://www.academia.edu/24477440/Principles_of_Categorization

Rosenmeyer, Patricia A., *Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature*, Cambridge University Press, 2001.

Ruberg, Willemijn, *Conventional Correspondence. Epistolary Culture of the Dutch Elite, 1770 – 1850*, translated by Maria Sherwood-Smith, Leiden/Boston, 2011.

Sampson, Geoffrey, *Writing Systems: a Linguistic Introduction*, Stanford University Press, Stanford, California, 1985.

Săndulescu, Al., *Literatura epistolară*, Editura Minerva, București, 1972.

Searle, J. R., *A Classification of Illocutionary Acts*, în *Language in Society*, vol. 5, nr. 1 (aprilie 1976), publicat de Cambridge University Press, p. 1–23.

Sfântul Augustin, *De doctrina christiana: introducere în exegeza biblică*, traducere de Marius Ciucă, aparat critic de Lucia Wald, Editura Humanitas, București, 2002.

Soare, Liliana, *Crestomaţie de limbă română veche şi modernă (1521-1881)*, Editura Universitaria, Craiova, 2013.

Stowers, Stanley K., *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity*, The Westminster Press, Philadelphia, 1986.

Sullivan, Robert G., „Classical Epistolary Theory and the Letters of Isocrates", în Carol Poster, Linda C. Mitchell (eds.), în *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, The University of South Carolina Press, 2007, p. 7–20.

Ștrempel, G., *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I (1978), vol. II (1983), vol. III (1987), vol. IV (1992), Editura Științifică și Enciclopedică, București.

Taavitsainen, Irma; H. Jucker, Andreas (eds.), *Diachronic Perspectives on Address Term Systems*, John Benjamin Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia, 2003.

Taylor, John R., *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*, second edition, Clarendon Press, Oxford, 1995.

Trosborg, Anna, „Text Typology: Register, Genre and Text Type", în Trosborg, Anna (ed.), *Text Typology and Translation*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 1997.

Vârgolici, Niculina, *Redactare și corespondență*, Editura Universității București, București, 2009.

Viala, Alain, *La gènese des formes épistolaires en français et leurs sources latines et européennes. Essai de chronologie distinctive (XVIe - XVIIe s.),* în „Revue de littérature comparée", 55.2 (Apr. 1, 1981), p.168.

Vianu, Tudor, *Studii de stilistică*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1968.

Voina, Dumitru, *Corespondenţa comercială română (pentru gimnaziile comerciale, clasele I, II şi III*), Editura Librăriei Remus Cioflec, Bucureşti, 1941.

Walker, Joyce R., „Letter Writing in the Late Age of Print", în Carol Poster, Linda C. Mitchell (eds.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, The University of South Carolina Press, 2007, p. 230–242.

White, John L., „Ancient Greek Letters" în David E. Aune (ed.), *Greco-Roman Literature and the New Testament. Selected Forms and Genres*, Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1988, p. 85–105.

Witt, Ronald, „Medieval <<Ars Dictaminis>> and the Beginning of Humanism: a New Construction of the Problem", în *Rennaissance Quarterly*, vol. 35, no. 1 (primăvara, 1982), p. 1–35.

Woods, Christopher, „Visible Language: the Earliest Writing Systems", în Woods, Christopher (ed.), *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, Oriental Institute Museum Publications, Number 32, The Oriental Institute of The University of Chicago, 2010, p. 15–27

Zafiu, Rodica, „Ethos, Pathos și Logos în textul predicii", în *Text și discurs religios*, II, Secțiunea *Cuvinte de întîmpinare*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2010, p. 27–38.

Zafiu, Rodica, „Stiluri epistolare" în *Diversitate stilistică în româna actuală*, Editura Universității din București, București 2001, p. 179–192.